

A szölkup szótagalkotás kérdéséről

I. Elöljáróban a szótagot érintő néhány általánosabb kérdéssel kell foglalkoznunk. A szótagalkotás törvényeinek tisztázása minden nyelvben a legnehezebb feladatok közé tartozik, és mindmáig meglehetősen bizonytalankodások tapasztalhatók annak megítélésében, hogy mely tényezők hívják életre a szótagot. Nem feladat az eddigi elméleteknek mégcsak vázlatos összefoglalása sem, viszont megkísérlem kiemelni azt, ami az adott témában segítségünkre szolgálhat.¹

Látnunk kell (és ezt a legtöbb teoretikus meg is fogalmazta valamilyen formában), hogy a szótagnak nyelvi funkciója nincs, vagyis a parole jelenségek közé tartozik. Bizonyos, hogy éppen ebben rejlik a szótagalkotást irányító törvények feltárásának nehézsége.

Vannak bizonyos fonológiai tényezők, melyek figyelembevétel nélkül a kérdés nem oldható meg helyesen. Igaz ugyan, hogy a szótagot valamiféle konvenció teremti meg, e konvenciót viszont egy sor fonológiai, fonetikai tényező hívhatta életre. Tekintve, hogy a szótag nem jelentéshordozó egység, szerephez juthatnak az akusztikai, ritmikai (sőt esetleg logikai) tényezők is.²

A szótag szerkezetére visszahat, hogy a szó bizonyos pontjain (szókezdeten, szóvégen) milyen hangkombinációkat enged meg (tűr meg) az illető nyelv. A szóeleji és szóvégi általános hangkombinatorikai sajátságok megszabják bármely szótag elejének és végének szerkezeti jellegét.

A fent említett konvenció nem jelent elmozdíthatatlanul merev határvonalakat a szótagalkotásban. Egy bizonyos intervallumon belül — melynek kiterjedtsége nem túl nagy — mozgás figyelhető meg, azaz a szóbanforgó konvenció megtűr néhány nem szokványos szerkezetet is. Tehát például az eredeti és belső keletkezésű szókészleti elemek, valamint az idegen szerzemények szótagtípusai nem feltétlenül egyeznek meg. Megint másként alakulhatnak a típusok a hangutánzó és hangulatfestő szavak körében. Természetesen az eltérés csak egy bizonyos határig — nevezzük tűrés határnak — terjedhet. Az ezen kívül eső alakok viszont már átrendeződnek.

Minden nyelvben vannak tehát bizonyos határok, amik korlátozzák az átlagostól való eltérés lehetőségét. Ezeket átlépni nem lehet. Ezért tapasztalható tehát számos nyelvben (így a szölkupban is) többek közt a következő folyamat:

¹ LAZICZIUS GYULA, *Fonetika*. 1963., 181. l.; BÁRCZI GÉZA, *Fonetika*. 1960.; FÓNAGY IVÁN: *MNy* 53:66—8. l. stb.

² TOMPA JÓZSEF, *Ungarische Grammatik*. 1968. 28—32. l.; PAPP ISTVÁN, *Leíró magyar nyelvtan*. 1966. 147. l.

Egy A nyelvből $C_1C_2C_3$ szerkezetű szó átkerül B nyelvbe, ahol ez a szerkezet ismeretlen és idegen. Így ebben a formában nem maradhat meg B nyelvben, hiszen ellentmondana az ott uralkodó konvenciónak, s ezért át kell alakulnia: lesz belőle a) $C_1VC_2C_3$, b) $C_1C_2VC_3$, c) $C_1VC_2VC_3$ stb. formájú szó. Természetesen ez már visszavezet bennünket a hangkombinációkhoz. Ezeket a tényeket latolgatva önkéntelenül felmerül bennünk a hanghelyettesítés példája. (Egy másik B nyelvből átkerülő szó hangtestéből kiesnek azok a fonémák, amik A nyelvnek idegenek, helyükbe pedig nagyjából rokon, de mindenképpen az A nyelv fonéma-állományából származó fonéma kerül.) Azt hiszem, hogy a fonémák és szótagok ilyen átrendezése közti hasonlóság nem csak egyszerűen a véletlen műve.

A szótagok szerkezetének fent leírt átrendeződése különösen azokban a nyelvekben szembeszökő, ahol viszonylag kevés szótagtípus használatos, sőt még ezen túl is kevés a szókezdeti variációs lehetőségek száma (pl. vagy V , vagy C). Ez sok török nyelvnek, az uráli nyelvek nagy részének, de a jukagirnak is jellemzője. Példák az oszmán-török nyelvből:

a) francia	<i>frais</i>	>	fire
olasz	<i>slabri</i>	>	salapurya
b) arab	<i>umr</i>	>	ömür
perzsa	<i>hism</i>	>	hisim

2. A tazi szölkup szótagszerkezetének vizsgálatában az alábbiak szerint jártam el. Külön vizsgáltam az eredeti szavakat, az idegen szerzeményeket (különös tekintettel a tényleges idegen szavakra), valamint a hangutánzókat. Ily módon érzékelhetővé válik a szótagtípusok „mozgása”, s az is, hogy ezek mégiscsak együttesen alkotják a szölkupban lehetséges szótagok egész rendszerét.

Kiindulási pontom az a tény volt, hogy a szótagalkotásban az illető nyelv fonológiai rendszere lényeges szerepet játszik, a hangok rendszerszerű kapcsolatai jelentősen befolyásolják a létrejövő szótag szerkezetét.

A szölkup szótagot illetően is fontos dolgokat tudhatunk meg a mássalhangzó-kapcsolatokból. Megítélésem szerint a szó elején és végén található hangkapcsolatok jellegéből következtethetünk a szótagok szerkezetére.

Eredeti szavak esetében nagy a valószínűsége ui. annak, hogy ha valamely hangkapcsolat a szó elején nem fordul elő, akkor az ilyen típusú hangkapcsolatok nem szerepelhetnek szóközépi helyzetet elfoglaló szótag élén sem. Másrészt viszont, ha valamely hangkapcsolat nem állhat szóvégi helyzetben, akkor az említett hangkapcsolat-típus szóközépi szótag végén sem szerepelhet.

Megvizsgálva a szölkup szavak elejét, kiderül, hogy egyetlen esetben sem fordul elő a CC indítás. Nagyobb a valószínűség tehát a fentiek alapján arra, hogy szóbelseji szótagok élén sem lesz CC , mint arra, hogy lesz. Így tehát egy $CVCCVC$ szerkezetű szó inkább $CVC + CVC$ -re bontható, mint $CV + CCVC$ -re, vagy más egyébre. A szavak végén CCC kapcsolatra nem akadtam; megkoockáztatható a kijelentés, hogy CCC szóbelseji szótagok végén sem fordulhat elő. Három C szóbelseji találkozásakor feltételezhető, hogy C_1C_2 az első szótaghoz, C_3 pedig a következőhöz tartozik. Ezt az első pillanatban talán önkényesnek tűnő felbontást a következő két — viszonylag jelentéktelen — tény igazolhatja:

a) A megvizsgált szövegekben nem akadt egy szó sem, melyben szóközépi helyzetben négy- vagy ennél többemű mássalhangzó-kapcsolat szerepelt

volna. Így tehát nincs lehetőségünk a $-CCC + C$ - típusú bontásokra. (Egy $CCCC$ kapcsolat gyakori szereplése ui. elvileg lehetővé tenné a $-CCC$ végű szótágok megjelenését.)

b) Megfigyelhető, hogy a szölkup szavak túlnyomó többsége mássalhangzóval kezdődik. Ez a „hajlam” a szóbelseji szótágok esetében még erősebbé válik: ha csak egy mód nyílik is rá, inkább C -vel, mint V -vel kezdődik a szótág.³ (Pl.: a *kínalta* szó *ki-nal-ta* szótágokra bomlik, és nem *kín-alt-a*) Minden bizonnyal ezzel a jelenséggel magyarázható, hogy a VV hangkapcsolat a szölkup szavakban ritkaságszámba megy.⁴

A legfőbb irányító elv a mássalhangzóknak a szótágok közti eloszlásában az, hogy a két magánhangzó között levő C -kből egy C kapcsolódik a soron következő szótág elejéhez, a többi (akár \emptyset , akár 1 vagy több) a megelőző szótág végéhez.

A szóbelseji szótágok kezdete talán azt az eredetibb (régebbi) állapotot őrzi, ami a szókezdet megszerkesztését következetesen jellemezte. Ma a szó belsejében szigorú kivételnélküliség uralkodik. (Ezt könnyű is fenntartani, hiszen a mássalhangzók állandó átcsoportosítására van lehetőség.) A szókezdeten viszont megjelenhetnek olyan formák is, amelyek eltérnek az általánosan megszokottól. Az ilyen szerkezetek feloldásához már hosszabb időre van szükség (vö. az idegen szerzemények szótagszerkezetével).

3. A fenti általánosítások után vizsgáljuk meg, milyen a szölkup szótágok fonológiai szerkezete. Egy-egy főtípuson belül számbavettem a változatokat is, amit a magánhangzók és a mássalhangzók palatalizáltsága idézett elő.

a) *Eredeti szavak:*

V	V	<i>a-ra</i>
	\hat{V}	<i>i-ra</i>
VC	VC	<i>ák</i>
	$V\hat{C}$	<i>ál-ča</i>
	$\hat{V}C$	<i>üt</i>
	$\hat{V}\hat{C}$	<i>il-ča</i>
CV	CV	<i>po</i>
	$C\hat{V}$	<i>tő</i>
	$\hat{C}V$	<i>la-mik</i>
	$\hat{C}\hat{V}$	<i>nü-ši</i>
CVC	CVC	<i>nup</i>
	$\hat{C}VC$	<i>nan-ti</i>
	$C\hat{V}C$	<i>süm</i>
	$C\hat{V}\hat{C}$	<i>nul</i>
	$\hat{C}\hat{V}C$	<i>näk</i>
	$C\hat{V}\hat{C}$	<i>nül</i>
	$\hat{C}\hat{V}\hat{C}$	<i>nan</i>
	$\hat{C}\hat{V}\hat{C}$	<i>nen-nimätqo</i>
$CVCC$	$CVCC$	<i>čūmp</i>
	$C\hat{V}CC$	<i>om-täjn-tj</i>

³ Közismert tény, hogy a nyenyecben csak mássalhangzóval kezdődhetnek a szavak.

⁴ Feltehető, hogy e jelenség és a magyar hiátus közt van valamiféle (persze nem genetikai) összefüggés.

Összehasonlításként talán nem fölösleges megvizsgálni néhány más szamojéd nyelvet is, hogy azok milyen szótagalakzatokat ismernek, használnak.

— Szölkup (középső nyelvjárás — Parabel)⁵

V	<i>ö-gö</i>
VC	<i>öl, tumba-ut</i>
CV	<i>mi, še-de</i>
CVC	<i>nēt, o-gər</i>
CVCC	<i>goš-qalq</i>

— Nyenyec

CV	<i>sā</i>
CVC	<i>ηη</i>
CVCC	<i>jerw</i>
CVCCC	<i>jirt⁶</i>
CVCCCC	<i>ηabcm⁶</i>

— Nganaszan

V	<i>i-čun, tehi-a</i>
VC	<i>am-ti</i>
CV	<i>tə, ta-gə</i>
CVC	<i>kir</i>
CVCC	<i>ka-čajm-kümi</i>

— Enyec (tundrai — baji)

V	<i>o-mulej⁷</i>
CV	<i>ne-hu-ro</i>
CVC	<i>si⁷</i>
CVCC	<i>ji-sej⁷</i>

(erdei — mugad̄i)

V	<i>u-bohon, tone-a</i>
VC	<i>oz-hoñ</i>
CV	<i>ñi</i>
CVC	<i>mođ</i>
CVCC	<i>ñej⁷</i>

Szembeötlő, hogy összességében milyen kicsi a V-kezdetű szótagok száma. (Az egyes szótagtípusok előfordulási gyakoriságára ezúttal nem térek ki.⁷)

b) Idegen szóképzési elemek

Jelen esetben csak az oroszból bekerült szavakat elemzem, hiszen ezek az idegen elemeknek igen jelentős rétegét adják.

V	<i>radi-o</i>
VC	<i>hoža-ist-wo</i>
CCV	<i>sta-kan</i>
CCVC ⁸	<i>klass</i>

⁵ Az itt előforduló *qw* mássalhangzókapcsolat volta kétségesnek tűnik előttem!

⁶ Vö.: HAJDÚ PÉTER, ChrSam. 28.

⁷ Vö.: MÁRK TAMÁS: NyK. 73:169. 1.

⁸ A szóeleji mássalhangzó-torlódást ma is igyekszik elkerülni a szölkup. Pl.: az orosz *zpez szó kirák* formában használatos. Vö.: még HONTI LÁSZLÓ: NyIOK 1971. 3–4: 519. 1.

CCCVC	<i>stroč-ka</i>
CVCC	<i>ok-tabr</i>
CVCCC ⁹	<i>gosu-darst-wo</i>
CCVCC	<i>krest-jañin</i>

c) Hangutánzó szavak:

V	<i>a-e, ö-qirni</i>
VC	<i>am-am</i>
CV	<i>či-čiripa</i>
CVC	<i>saqi-lim-pa</i>
CCVC	<i>tram-tam</i>

Ebben a csoportban lehet jelenleg a legkevésbé a teljességre törekedni. A hangutánzóktól — éppen jellegüknél és rendeltetésükénél fogva — igen változatos képet várhatunk. Sajnos nem áll rendelkezésre olyan nagy anyag, amiből kellő biztonsággal általánosíthatnánk. Akár látatlanban is megkockáztatható viszont, hogy a túrés határ bizonyára ebben a szócsoporthoz a legrugalmasabb.

4. A szölkup szavakban is megfigyelhető az a tipológiai sajátosság, hogy egy szóban a szótagok mennyiségi gyarapodása az egy szótagra jutó mássalhangzók számának csökkenését eredményezi.¹⁰ Ebben közvetve az is benne van, hogy a hosszabb szavakban kevesebb fonéma jut egy szótagra, mint az egy-két szótagúaknál.

Példa	Fonémaszám	Szótagszám	Formatípus
<i>üt</i>	2	1	VC
<i>čap</i>	3	1	CVC
<i>küpt</i>	4	1	CVCC
<i>nini</i>	4	2	CVCV
<i>lōsit</i>	5	2	CVCVC
<i>niččik</i>	6	2	CVCCVC
<i>ijami</i>	5	3	VCVCV
<i>pārinti</i>	7	3	CVCVCCV
<i>sumptäsä</i>	8	3	CVCCVCV
<i>imakota</i>	7	4	VCVCVCV
<i>näkäniti</i>	8	4	CVCVCVCV
<i>sēčimtalil</i>	11	4	CVCCVCCVVCV
<i>šötqälälñiti</i>	12	5	CVCCVCVCCVVCV
<i>kōptiralteñiti</i>	14	6	CVCCVCVCCVVCVVCV
<i>sumpikolimpiläsä</i>	16	7	CVCCVCVCCVCCVVCV

A fenti példaanyag is mutatja, hogy a szölkup szótagépítés meglehetősen kiegyensúlyozott. Nincsenek látványosan nagy eltérések a rövid ill. a hosszú szavak szótagjai között, viszont a fent említett szabályszerűség mindenképpen nyomon követhető. Ha mindezek mellé figyelembe vesszük azt is, hogy az esetek hetvenöt százalékában *CV* szerkezetű szótaggal találkozunk, valamint

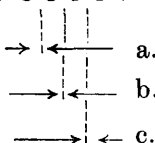
⁹ Már ebben az alakban is soknak tűnik a *CCC* halmazódás, hiszen van ilyen változat is: *gosu-dars-wo*.

¹⁰ P. MENZERATH, *Phonetische Studien* 3, Bonn, 1954.

hogy a *V* és *CVCC* szerkezet igen ritka, bizonyossággá válhat az előbbi kijelentés a szótagépítés kiegyensúlyozottságáról.

USZPENSZKIJ megállapítja, hogy ha valamely nyelvben létezik *CCCV* szótag, akkor abban bizonyosan lesz *CCV* is, stb.¹¹ Ezt a tipológiai általánosítást el is fogadjuk, azzal a megszorítással, hogy a kiinduláshoz a levezetési lánc első elemét körül kell határolnunk. Vagyis végig kell járnunk azt az utat, amit az eddigiekben a szótagalkotásról kifejtettem. Tudnunk kell tehát, hogy a *VCCCCV* szerkezetű szó *a*, *b*, *c* stb. tagolódású-e:

V C C C C V

5. Dolgozatomban a szölkup szótagok típusrendszerét igyekeztem felvázolni. A vizsgálódások alapját főként tipológiai megfontolások képezik, s ezek segítségével, úgy érzem, nem csak a szölkup szótag közelíthető meg. Ez annál is inkább feltételezhető, mert ahogy minden nyelvben vannak fonémák (*C* és *V*), úgy minden nyelvben vannak szótagok is. Az így meglévő látzólagos sokféleségben pedig bizonyosan rejtőznek olyan általános érvényű szabályok, amik több nyelvben egyformán érvényesülnek. Az areáliák természetesen ez esetben is figyelembe veendőek.

MÁRK TAMÁS

Zur Silbenbildung des Sölkupischen

Die Arbeit behandelt im einleitenden Teil allgemeine Fragen im Zusammenhang mit den Silben. Dazu gehört unter anderem auch, daß die Form der Silbenanfänge und Silbenenden bestimmte lautkombinatorische Eigenschaften festlegen.

Bei Untersuchung des Tas-Sölkupischen kommen gesondert die einheimischen, die fremden und die klangnachahmenden Wörter vor.

Aus der Eigenart des wortanlautenden und wortauslautenden Lautverbindungen können wir auf die Struktur der Silben schließen. Man kann annehmen, wenn in einer Sprache irgendeine Lautverbindung nicht am Wortanfang oder am Wortende stehen kann, daß dann derselbe Lautverbindungstypus auch in wortinneren Silben weder an ihrem Anfang noch an ihrem Ende vorkommen kann.

Diese Hypothese ist auch an sölkupischen Beispielen nachweisbar. Weitere Besonderheiten im Sölkupischen unterstützen diese Feststellungen (im Wortinneren gibt es keine -CCCC- Verbindung usw.).

Daneben folgt die Demonstration der phonologischen Struktur der sölkupischen Silben, wobei der Autor einen kurzen Vergleich mit einigen anderen samojedischen Sprachen macht. Weitere Beispiele veranschaulichen, auf welche Weise sich die Phonemanzahl beim Wechsel der Silbenzahl bildet.

TAMÁS MÁRK

¹¹ USZPENSZKIJ, Szstrukturijnaja tipologija jazikov, Moszkva, 1965. 182—222.